ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ ГРАМОТИ

Для визначення сутності підготовки до навчання грамоти необхідно насамперед зрозуміти, які особливості писемного мовлення і що є головним в оволодінні читанням і письмом.

Читання та письмо – види мовленнєвої діяльності, основною для яких є усне мовлення. Основою для навчання грамоти є загальномовленнєвий розвиток дітей. Тому під час підготовки до навчання грамоти важливий увесь процес мовленнєвого розвитку дітей (розвиток зв'язного мовлення, словника, граматичної сторони мовлення, виховання звукової культури мови).

Цілеспрямована підготовка до навчання грамоти, формування елементарних знань про мову підвищують рівень її довільності та усвідомленості, що в свою чергу здійснює вплив на загальний мовленнєвий розвиток, підвищення мовленнєвої культури дітей. Таким чином, необхідний двобічний зв'язок між процесом розвитку мовлення та підготовкою до навчання грамоти.

Проблемою психологічної структури письма та читання займалися такі вчені, як О. Р. Лурія, Л. С. Цветкова, Б. Г. Ананьев, Т. Г. Єгоров, О. М. Корнєв та інші.

Писемне мовлення – це зорова форма існування усного мовлення. В ньому моделюється, тобто позначається певними графічними знаками, звукова структура слів усного мовлення, часова послідовність звуків переводиться у просторову послідовність графічних зображень, тобто букв.

Читання та письмо є аналітико-синтетичним процесом, який включає звуковий аналіз і синтез елементів мовлення. О. Р. Лурія визначав читання як особливу форму імпресивного мовлення, а письмо – як особливу форму експресивного мовлення.

Розглянемо психофізіологічну структуру читання і письма в нормі.

Читання є складним психічним процесом, і насамперед, смислового мовлення, його розуміння. Читання починається із зорового сприймання, розрізнення та впізнавання букв. На цій основі відбувається співвіднесення букв із відповідним звуками та здійснюється відтворення звуковимовного образу

слова, його прочитання. І, нарешті, внаслідок співвіднесення звукової форми слова з його значенням здійснюється розуміння прочитаного.

Отже, побудова процесу читання характеризується взаємодією двох рівнів: сенсомоторного та семантичного.

Сенсомоторний рівень складається з декількох тісно взаємопов'язаних ланцюгів:

а) звуко-буквений аналіз;

б) утримання отриманої інформації;

в) смислові здогадки, які виникають на основі цієї інформації;

г) порівняння, тобто контроль гіпотез, що виникають із заданим матеріалом.

Сенсомоторний рівень забезпечує ніби „техніку" читання – швидкість сприймання, його точність.

Семантичний рівень на основі даних сенсомоторного рівня веде до розуміння значення та смислу інформації. Складна взаємодія, єдність цих рівнів і забезпечує читання як зі сторони швидкості та точності сприймання знаків, так і зі сторони адекватного розуміння значення, яке мають ці знаки.

Під час формування читання у дітей зорове сприймання буквених знаків – окремо чи в слові – обов'язково супроводжується проговорюванням вголос, тобто переведенням зорової лексеми в її звуковий і кінестетичний аналог. Точне, безпомилкове сприймання – основна умова правильного розуміння того, що читаємо.

Процес письма має багаторівневу структуру, включає велику кількість операцій. Письмо починається з мотиву, задачі. Людина знає, для чого пише. Вона мисленнєво складає план писемного висловлювання, смислову програму, загальну послідовність думок.

Першою з операцій, що входять у склад самого письма, є аналіз звукового складу слова. Зі звукового потоку, що сприймається людиною, яка пише, повинна бути виділена серія звучань. Важливими умовами письма є визначення послідовності звуків у слові та перетворення звукових варіантів у чіткі узагальнені мовленнєві звуки – фонеми. На початку розвитку навички письма ці

процеси протікають повністю усвідомлено, а далі майже перестають контролюватися свідомістю та здійснюються автоматично.

Другий етап – переведення фонем у графеми, тобто в зорові схеми графічних знаків із урахуванням просторового розміщення їх елементів. Кожна фонема повинна бути переведена у відповідну букву, яка має бути написана.

Третім і останнім моментом у процесі письма є перекодування зорових схем букв у кінетичну систему послідовних рухів, необхідних для запису (графеми переводяться у кінеми).

До психологічних передумов письма відносять:

1) сформованість (або збереженість) усного мовлення, довільне володіння ним, здібність до аналітико-синтетичної мовленнєвої діяльності;

2) формування (або збереженість) різних видів сприймання, відчуттів і знань та їх взаємодії, а також просторового сприймання і уявлень, а саме: зоро-просторового та слухо-просторового гнозису, сомато-просторових відчуттів, знання та відчуття схеми тіла, „правого” та „лівого”;

3) сформованість рухової сфери – тонких рухів, предметних дій, тобто різних видів праксиса руки, рухливості, переключення, стійкості тощо;

4) формування у дітей абстрактних способів діяльності, що можливе при поступовому переводі їх дій із конкретними предметами до дій із абстракціями;

5) сформованість загальної поведінки – регуляції, саморегуляції, контроль за діями, наміри, мотиви поведінки.

Підготовка дітей до оволодіння грамотою та сам процес навчання читання та друкування – складна інтелектуальна діяльність, яка потребує високого рівня організації навчальної діяльності.

У сучасній методиці прийнятий ***звуковий аналітико-синтетичний метод навчання грамоти.*** Сама назва говорить про те, що в основі навчання лежить аналіз і синтез звукової сторони мови та мовлення. Дитина зможе навчитися читати та писати лише тоді, коли оволодіє вмінням переводити графічні знаки у звуки і навпаки, тобто навчиться здійснюватися звуко-буквений аналіз слів.

Фонематична система сучасної української літературної мови налічує 38 фонем, які позначаються 32 буквами. Кожна з фонем є абстрактним мовним поняттям, яке існує в нашій свідомості як узагальнення цілої низки звуків, що позначаються однією і тією ж буквою. Фонема – найменша звукова одиниця мови, за допомогою якої розрізняють значущі одиниці мови (морфеми і слова).

Вимова фонеми під час читання повинна відбуватися з урахуванням позиції наступної за нею голосної фонеми (ма, мо, мі, му). Підчас навчання грамоти це виявляється в тому, що діти повинні:

1) розрізняти чітко всі голосні та приголосні фонеми;

2) знаходити голосні фонеми в словах;

3) орієнтуватися на голосну букву і визначати твердість та м'якість попередньої приголосної фонеми;

4) засвоювати приголосні фонеми у поєднанні з усіма голосними.

Аналіз механізмів читання та письма приводить до висновку, що діти повинні придбати широке орієнтування у звуковій стороні мовлення, тобто мати досить розвинену фонетико-фонематичну систему, до якої відносять: звуковимову, фонематичне

сприймання, фонематичні уявлення, звуковий аналіз, звуковий синтез.

Фонематичне сприймання – це специфічна мовна дія, спрямована на переробку сприйнятої мовленнєвої інформації (у її фізичних характеристиках) у систему мовних знаків і смислів. Тобто, це процес впізнавання та розрізнення звуків мовлення (фонем).

На фонематичне сприймання спираються фонематичні уявлення. ***Фонематичні уявлення*** – внутрішні константні фонемні образи звуків. Тобто, це здатність сприймати кожний мовленнєвий звук у різних варіантах його звучання, що дає змогу правильно використовувати звуки для розрізнення слів. Саме формування у внутрішньому плані фонемних (не звукових) образів слів забезпечує константність слухового сприймання. В результаті слово, що вимовляється різними людьми, з різною інтонацією, в різних фонетичних умовах (на початку, в середині чи в кінці речення), завжди сприймається константно (однаково). Фонематичні уявлення відіграють важливу роль як у процесі

сприймання мовлення, так і у процесі породження дитиною власних висловлювань.

У складному комплексі психічних процесів, на які спирається навчання грамоти аналітико-синтетичним методом, вирішальна роль належить здатності дитини здійснювати ***аналіз звукового складу слова*** (К. Д. Ушинський, Д. Б. Ельконін, Л. Ф. Спірова, Г. О. Каше та інші).

О. Р. Лурія зазначав, що усвідомлення дитиною звукової будови мови передбачає переключення уваги від семантики слова до його звукового складу, тобто вміння диференціювати звуки на слух і у вимові, виділяти у багатоманітності звуків мовлення окремі звучання та перетворювати звукові варіанти у чіткі фонемні, характерні для цієї мови. Крім того, фонематичний аналіз включає в себе здатність встановлювати точне місце кожної фонеми в слові, зберігати послідовність цих фонем та визначати їх кількість у складі слова. Головне у фонематичному аналізі – встановлення відношень між фонемами, які утворюють слово.

Важливе значення для повноцінного оволодіння навичками писемного мовлення має розвиток фонематичного синтезу. Під ***фонематичним синтезом*** розуміють уміння з'єднувати окремі звуки в ціле слово з подальшим його впізнаванням.

Для засвоєння процесу злиття окремих звуків у слово дитина повинна володіти достатнім рівнем розвитку фонематичного сприймання, слухової уваги, пам'яті та самоконтролю. Це необхідно для того, щоб правильно сприйняти, запам'ятати та відтворити ряд заданих фонем саме у тій послідовності, в якій дитина їх почула.

Фонематичний аналіз і синтез є основними функціями для оволодіння процесами читання та письма. Вони взаємодіють і взаємообумовлюють один одного. Повний фонематичний аналіз сприяє успішному злиттю фонем у склади. В свою чергу фонематичний синтез дає основу для чіткого аналізу фонем слова. Найвищим результатом систематичного навчання має бути переведення цих фонематичних процесів у внутрішній розумовий план виконання без опори на слухові та кінестетичні відчуття (О. Р. Лурія, П. Я. Гальперін).

У сучасній корекційній методиці використовують і ***нетрадиційні методи навчання грамоти.*** У роботі з дітьми із ЗПР, ЗНМ, РВД, які не можуть засвоїти звуковий аналіз із огляду на певні причини, застосовують систему методичних прийомів В. Зайцева (Н. Компанець). Методика ґрунтується на використанні його авторських кубиків, на яких систематизовано розміщено всі можливі в українській мові склади. Особливістю є те, що навчання відбувається не через звуки, а через склади, тобто уникає подвійного переходу ***склад – звук – склад*** (адже маленька дитина починає говорити складами). Головний принцип – усі кубики показують одномоментно. Це дає змогу навчитися читати через цілісну систему.

Один із головних прийомів у методиці Зайцева – письмо. Спочатку – списування, потім – письмо вказівкою за табличками, згодом – письмо під диктування. Наступними після письма є творчі завдання: придумування маленьких історій (речень) про слова (назви предметів, дій, явищ).

Для дітей, які з труднощами опановують аналітико-синтетичним способом читання, рекомендують впроваджувати ***глобальний та напівглобальний методи навчання*** писемного мовлення (Д. Доман, О. Р. Лурія, В. В. Тарасун).

Основні завдання глобального методу читання зводяться до забезпечення розповідного, вільного мовлення, природного звучання тону, без типового розтягування та монотонного нанизування слів. Діти вчаться читати так, ніби вони розмовляють із батьками чи товаришами, намагаючись не зупинятися. Основна особливість цієї методики полягає в тому, що одиницею читання визначається не буква чи звук, а слово, або навіть ціле речення. Діти вчаться читати фрази і слова до того, як ознайомляться з окремими буквами, а сам процес навчання охоплює кілька етапів: читання окремих слів, словосполучень, простих речень, поширених речень, оповідань. Одночасно у дітей систематично та цілеспрямовано формується вміння здійснювати фонематичний аналіз і синтез тих слів, які вони добре навчаться читати цілісно.

Напівглобальний спосіб читання корисний для тих дітей, які перед початком навчання мали достатній рівень розвитку фонематичного аналізу та

знали деякі букви. У роботі з ними цей спосіб можна застосовувати переважно у випадках читання слів зі складною звуко-буквеною структурою.